

UOT 338.556:330

Gizli (qeyri-rəsmi) iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi: obyektiv zərurilik və metodoloji yetərsizlik

Bağırzadə Elşən Rəsul oğlu*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dissertantı

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi: Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin əsas nəzəri və praktiki məsələlərini təhlil etməklə, bu sahədəki gələcək tədqiqatlar üçün zəruri ümumiləşdirmələr aparmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası: Ümumnəzəri elmi metodlarla yanaşı, statistik təhlil və qruplaşdırma metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri: Gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin inkişafında onun kəmiyyət qiymətləndirməsi ilə bağlı tədqiqatların həlledici rolu olduğu, effektiv iqtisadi siyasət baxımından gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin obyektiv zərurət olduğu və gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin mövcud metodlarından hər hansı birinin tam yetərli olmamasına baxmayaraq, aparılan qiymətləndirmələrin iqtisadi siyasət baxımından mühüm əhəmiyyət daşıdığı ortaya çıxarılmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin kompleks təhlilini nəzərdə tutan elmi tədqiqatların məhdud olmasından irəli gəlir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin mövcud metodologiyasından istifadə imkanlarını ortaya çıxarır.

Tədqiqatın orjinallığı: Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin nəzəri və praktiki məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: gizli iqtisadiyyat, vergidən yayınma, Milli Hesablar Sistemi, makroiqtisadiyyat, iqtisadi nəzəriyyə, statistika

* Bakı şəhəri, AZ1001. İstiqlaliyyət küç., 6.
e.bagirzade@aseu.az

1. Giriş

Araşdırmalarımız göstərir ki, gizli iqtisadiyyatla bağlı tədqiqatların mühüm hissəsini, bu sektordakı fəaliyyətlərin ümumi həcmi müəyyən etməyə və onu iqtisadiyyatın digər parametrləri ilə müqayisə etməyə imkan verən kəmiyyət qiymətləndirməsinin aparılması təşkil edir. Əslində gizli iqtisadiyyatın sistemli şəkildə tədqiqinə başlanıldığı ilkin dövrlərdə (*P.Cagan, P.Gutmann, E.Feige, W. Pile, V.Tanzi və digərlərinin tədqiqatları*) aparılan tədqiqatların da demək olar ki, hamısının bu sektorun kəmiyyət qiymətləndirməsinə həsr edildiyini, həmçinin sonrakı mərhələlərdə də, bütün gizli iqtisadiyyat tədqiqatçılarının bu və ya digər şəkildə problemin qeyd olunan aspektinə toxunduğunu nəzərə alsaq, onda asanlıqla qeyd edə bilərik ki, gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin müasir inkişaf səviyyəsinə çatmasında tədqiqatçılar arasında bu sektorun həcmi müəyyən etmək marağı həlledici rol oynamışdır.

Eyni zamanda gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi ilə bağlı tədqiqatlar, nəinki gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin inkişafına təkan vermiş, hətta bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin, xüsusilə də onun makroiqtisadiyyat bölməsinin inkişafında da yeni keyfiyyət mərhələsi açmışdır. Belə ki, 1970-ci illərdən başlayaraq, iqtisad elmində bütün iqtisadi hadisə və proseslərin kəmiyyət qiymətləndirməsinin aparılmasını və əldə edilən kəmiyyət göstəriciləri əsasında nəzəriyyə ilə praktikanın uyğunluğunun yoxlanılmasını nəzərdə tutan kəmiyyət metodlarının tətbiqi genişlənməmiş və nəticədə real həyatda qarşılığı tapıla bilməyən çoxlu nəzəriyyələrin yenilənilə əvəzlənməsi baş vermişdir. Belə bir şəraitdə ABŞ iqtisadçısı Edgar Feige, ortaya atdığı “Gizli Gəlir Hipotezi” ilə nəzəriyyə və praktika arasındakı mövcud uyğunsuzluqlara başqa bir rəhbərlikdən yanaşaraq, bəlkə də yenilənməsi zəruri olanın nəzəriyyə deyil, gizli sektorun təsiri ilə reallığı əks etdirməyən statistika olduğunu göstərmişdir [19; 36, s. 82]. Həqiqətən də tədqiqatlar göstərir ki, o dövrdən başlayaraq, xüsusilə zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr, sonradan isə keçid iqtisadiyyatı ölkələri bir tərəfdən iqtisadi hadisə və proseslərə institusional yetərsizliklər səbəbi ilə nəzarət edə bilmədiyi halda, digər tərəfdən də gizli sektorun mövcudluğu ilə bunları statistik göstəricilərə çevirməkdə ciddi çətinlik çəkməyə başlamışdır. Problemin bu aspektini İtalyan əsilli iqtisadçı Vito Tanzinin “bəzi Latın Amerikalılara görə “milli statistikalar” (*Cuentas Nacionales*), “milli nağıllardır” (*Cuentos Nacionales*)” ifadəsi çılpaqlığı ilə ortaya qoyur [44, s. 54]. Bu baxımdan, 1980-ci illərdən başlayaraq, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsilə bağlı tədqiqatların genişlənməsi, xüsusilə də bu tədqiqatların makroiqtisadi göstəricilərin etibarlılığının artırılması istiqamətindəki tədqiqatlarla birləşdirilməsi də məhz Edgar Feigenin “Gizli Gəlir Hipotezi” məntiqinə əsaslanmışdır.

Ancaq bu günə qədər gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi ilə bağlı aparılan saysız-hesabsız tədqiqatlara baxmayaraq, hələ də bu sahədə həlledici

nailiyyətlərdən danışmaq mümkün deyildir. Belə ki, aparılan tədqiqatların ümumiləşdirilməsi əsasında qeyd edə bilərik ki, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələrinin zəruriliyi tədqiqatçılar tərəfindən ciddi şəkildə əsaslandırılırsa da, bu məqsədlə formalaşdırılan mövcud qiymətləndirmə metodologiyası o qədər də etibarlı deyildir.

Məqalədə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin əsas nəzəri və praktiki məsələləri ətraflı təhlil edilməklə, bu sahədəki mövcud metodologiyanın üstün və çatışmaz cəhətləri təqdim olunacaq və bu sahədəki gələcək tədqiqatlar üçün əhəmiyyətli olacağına inandığımız bir sıra ümumiləşdirmələr aparılmağa çalışılacaqdır.

2. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin zəruriliyi

Gizli iqtisadiyyat problemini tədqiq edən A.M.Bloem, M.L.Shrestha, F.Schneider, D.Enste, Ch.Bajada, K.D.Andresen, T.Ognedal, S.Storm, M.H. Fleming, J.Roman, G.Farrell, C.C.Aktan, A.F.Özsoylu, U.Bakkal, A.B.Yereli, O.Karadeniz, Y.Latov, S.Kovalev, H.M.Qolovonov, V.E.Perekislov və V.A.Fadeev kimi tədqiqatçılar öz əsərlərində bu sektorun kəmiyyət qiymətləndirməsinin zəruriliyini xüsusi vurğulayırlar və fikirlərini müxtəlif arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışırlar. Göstərilən arqumentlər tədqiqatçıların gizli iqtisadiyyatın bu və ya digər aspektini tədqiq etməsindən asılı olaraq fərqlənsə də, onları aşağıdakı altı qrup üzrə ümumiləşdirmək mümkündür:

- **Birincisi**, gizli iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərini əhatə edən etibarlı kəmiyyət qiymətləndirmələrinin aparılması və onların iqtisadi siyasətdə nəzərə alınmasının qəbul edilən qərarların effektivliyini artıracağı arqumentidir [46, s.74; 41, s. 23; 55, s. 17; 22, s. 392; 6, s. 109]. Bu arqumentə görə hər hansı ölkədə gizli iqtisadi fəaliyyətlər geniş yayılmışsa və bu rəsmi statistikada əks olunmamışsa, real iqtisadi vəziyyət də düzgün müəyyən edilməyəcək və nəticədə mövcud rəsmi rəqəmlərdən çıxış edən iqtisadi siyasət qurumları planlaşdırdıqları sosial-iqtisadi siyasət tədbirlərinin istiqaməti, intensivliyi, üsul və mexanizmlərinin seçilməsi məsələsində də səhvlərə yol verəcəkdir. Bu arqumenti irəli sürən tədqiqatçılar tipik nümunə kimi ABŞ-ın 1970-ci illərin sonu, 1980-cı illərin əvvəllərindəki təcrübəsindən çıxış edərək, rəsmi statistikada çox yüksək görünən işsizlik səviyyəsinin (*gizli iqtisadiyyatda işləyənlərin nəzərə alınmaması nəticəsində*) təbii səviyyəyə endirilməsi məqsədilə, ekspansiv siyasət kursu götürülməsini və bunun da yüksək inflyasiya ilə nəticələndiyini göstərirlər [22, s. 392; 5, s. 4; 41, s. 23]. Problemin bu aspektinə toxunan A.M.Bloem, M.L.Shrestha, F.Schneider və Ch.Bajada gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət göstəricilərinin məlum olmadığı şəraitdə həqiqəti əks etdirməyən, ancaq iqtisadi siyasət üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən göstəricilər arasında iqtisadi artım, iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri, in-

flyasiya, biznes tsikllərinin miqyası, işsizlik, məhsuldarlıq, vergi bazası və yığım səviyyəsi kimi göstəriciləri xüsusi qeyd edirlər [8, s. 3-4; 5, s. 3]. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin makroiqtisadi zərurət olduğunu qeyd edən Türkiyəli tədqiqatçılardan A.B.Yereli və O.Karadeniz isə göstərir ki, hər hansı ölkədə resursların nə qədər səmərəli istifadə edildiyinin, investisiyaların həyata keçirilməsi və maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan fərdlərin gəlir və yığım səviyyələrinin, həmçinin də dövlətin itirdiyi vergi gəlirlərinin və vergi yükünün bölgüsündəki ədalətliyə hansı səviyyədə nail olunduğunun müəyyənləşdirilməsi baxımından gizli iqtisadiyyatın həqiqi miqyasının ölçülməsi fəvqəladə əhəmiyyət daşıyır [55, s. 17-18].

- İkincisi, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin dövlətin bu fəaliyyətlərə görə itirdiyi gəlirlərin üzə çıxarılmasına imkan verməsi arqumentidir [46, s. 74; 41, s. 24]. Bu arqumentə görə artan dövlət xərclərinin ödənilməsi məqsədilə yeni mənbələr axtaran siyasətçilər, əlavə olaraq müxtəlif fondlar formalaşdırırlar ki, bu da vergi mükəlləflərinə əlavə yük gətirir (*həmçinin gizli fəaliyyət göstərən, haqsız qazanc əldə edənlər də bu əlavə yükə bənzər şəkildə qalacaqdır*). Halbuki, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsi aparılırsa, zəruri olan əlavə fondların məhz gizli iqtisadi sektordan təmin etməyin mümkünlüyü ortaya çıxar.
- Üçüncüsü, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət göstəricilərinin bir növ ölkə iqtisadiyyatının indiqatoru olması arqumentidir [41, s. 24]. Bu arqumenti irəli sürən tədqiqatçılar gizli iqtisadiyyatın başlıca səbəblərindən çıxış edərək qeyd edirlər ki, bir ölkədə gizli iqtisadiyyatın miqyasının bilinməsi ilə, həmin ölkədə vergi yükünün, korrupsiyanın, biznesdə dövlət tənzimləmə tədbirləri və ya qanuni öhdəlik və məhdudiyyətlərin səviyyəsi haqqında ilkin fikir irəli sürmək mümkündür.
- Dördüncüsü, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət göstəricilərinin rəsmi statistikada nəzərə alınmasının ölkənin bir sıra beynəlxalq təşkilatlarda mövqelərinin müəyyənləşdirilməsinə təsir göstərməsi arqumentidir [22, s.393]. Bu arqumentə görə Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa İttifaqı və digər bir sıra beynəlxalq maliyyə-iqtisadi qurumlarda dövlətlərin mövqeyi (*səsvərmə hüququ, maliyyə ayırmaları, müxtəlif proqramların imkanlarından yararlanmaları və.s*) ÜDM, adambaşına gəlir kimi makroiqtisadi göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilir ki, bu göstəricilərin də gizli sektorun təsiri ilə reallığı düzgün əks etdirməməsi bu prosesə ciddi təsir göstərir. Burada onu da qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə Avropa İttifaqı çərçivəsində gizli iqtisadiyyatların leqallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən siyasət tədbirlərinin intensivləşdirilməsi də məhz mühüm dərəcədə bu faktorla bağlıdır.
- Beşincisi, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin aparılması və geniş ictimaiyyətə çatdırılmasının əhalidə bu sektorla mübarizə şüurunun formalaşdırıl-

masına müsbət təsir göstərməsi arqumentidir [2, s. 208]. Belə ki, elan olunmuş rəqəmlərin önəmli miqyasda olması, həm əhalidə bu sektorla mübarizənin zəruriliyi şüurunu formalaşdıracaq, həm də dövlətin bu sahədəki mübarizə tədbirlərinin düzgün dərk edilməsini təmin edəcəkdir.

- **Nəhayət**, hesab edirik ki, bütün bunlarla yanaşı, gizli iqtisadiyyatın miqyasının müəyyən edilməsi (*istər makro səviyyədə, istərsə də sektorlar üzrə*) onunla mübarizə və mümkün hissəsinin leqallaşdırılması sahəsində formalaşdırılacaq dövlət siyasətinin konturlarının, üsul və mexanizmlərinin düzgün təyin edilməsinə də imkan verəcəkdir.

Göründüyü kimi, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilən dövlət siyasətinin səmərəliliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə olduğu halda, həmin göstəricilərin etibarlılığı məsələsi də prinsipial xarakter daşıyır ki, bu da daha çox qiymətləndirmə metodologiyasının düzgün seçilməsindən asılıdır.

3. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodologiyası: müxtəlif yanaşmalar və kəsişən baxışlar

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün qiymətləndirmə metodologiyasının seçilməsi ən çətin və mürəkkəb məsələlərdən biridir və ortaya çıxan çətinliklər də əslində bir növ problemin təbiətindən irəli gəlir [45, s. 15; 33, s. 121; 17, s. 18; 53, s. 6; 43, s. 35; 25, s. 76; 23, s. 92; 37, s. 6; 39, s. 714; 5, s. 1; 2, s. 207; 24, s. 6]. Belə ki, hadisə və proseslərin müəyyənlik göstəricilərindən biri kimi kəmiyyət ölçüsünün, təbiəti etibarilə gizli həyata keçirildiyindən qeyri-müəyyən olan iqtisadi fəaliyyətlərdə axtarılması bütün gizli qalanların aşkara çıxarılması fəaliyyətlərində olduğu kimi çətin və mürəkkəb olacaqdır. Lakin buna baxmayaraq, təxminən yarım əsrlik dövr ərzində, xüsusilə də P.Cagan, P.Gutmann, E.Feige, V.Tanzi, F.Schneider, D.Bhattacharyya, D.Kaufmann, A.Kaliberda, M.Lacko, Y.Eilat, C.Zinnes, A.Bloem, M.Shresta, S.Frey, H.Weck-Hannemann kimi tədqiqatçıların xidmətləri, həmçinin də milli statistika idarələri səviyyəsində aparılan tədqiqatlar sayəsində bu gün gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodologiyası əsas və törəmə olmaqla 20-dən çox metodu özündə birləşdirərək müəyyən bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin mövcud metodologiyasının kompleks təhlili onun bir sıra cəhətlərini fərqləndirməmişə imkan verir:

- **Birincisi**, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələrində tətbiq olunan metodların birbaşa və dolaylı yanaşmalara əsaslanmasıdır [46, s. 74; 45, s. 15; 17, s. 18; 23, s. 92; 41, s. 25; 6, s. 111; 56, s. 117; 3, s. 66; 34, s. 20; 42, s. 52]. Birbaşa yanaşma metodları gizli iqtisadiyyatın miqyasını, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı obyekt və subyektləri arasında aparılan birbaşa və ya mikro səviyyəli araşdırmaların

nəticələrindən çıxış edərək, müxtəlif ümumiləşdirmələr yolu ilə qiymətləndirməyə çalışdığı halda, dolayı yanaşma (*makro*) metodları iqtisadi obyekt və subyektlərin birbaşa tədqiqinə əsaslanmadan gizli iqtisadiyyatın rəsmi sektorun bir sıra parametrləri (*pul kütləsi, işçi qüvvəsi və. s.*) üzərində buraxdığı “izlər”dən istifadə edərək müəyyən etməyə çalışır.

- İkincisi, kəmiyyət qiymətləndirmələri zamanı tədqiqatçının gizli iqtisadiyyat anlayışına baxışını dəqiq ifadə etməli olmasıdır [46, s. 73; 3, s. 64; 41, s. 25; 18, s. 86]. Əks halda əldə olunmuş nəticələrin gizli iqtisadiyyatın hansı hissəsini ifadə etdiyini, başqa sözlə tədqiqatçının nəyi qiymətləndirdiyini və ya qiymətləndirmək istədiyini başa düşmək çətinləşir. Tədqiqatçılardan A. Özsoylu kəmiyyət qiymətləndirmələrində gizli iqtisadiyyata konkret tərifin verilməsi zəruriliyini göstərməklə yanaşı, onu da qeyd edir ki, hazırda dolayı və ya makro metodların tətbiqi zamanı gizli iqtisadiyyat anlayışına Milli Hesablar Sistemi çərçivəsində formalaşdırılmış makroiqtisadi yanaşma əsas götürülür [41, s. 25].
- Üçüncüsü, aparılan qiymətləndirmələrin nəticələrinin həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə təhlil və müqayisələrə imkan verəcək ortaqlıq bir göstərici bazasında ifadə edilməsidir ki, bu da daha çox gizli iqtisadiyyatın ÜDM-də xüsusi çəkisinin hesablanması şəklinə özünü göstərir [24, s. 7]. Professor A.Özsoyluya görə əslində gizli iqtisadiyyat anlayışına makroiqtisadi yanaşmanın təməlinə dayanan əsas məqsədlərdən biri də kəmiyyət qiymətləndirməsi nəticələrinin beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş iqtisadi göstərici olan ÜDM ilə müqayisə edilə bilməsidir [41, s. 26].
- Dördüncüsü, formalaşdırılan metodlardan hər hansı birinin bütün ölkələr üçün eynilə tətbiq edilməsinin mümkünsüzlüyüdür. Bu da ondan irəli gəlir ki, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin müasir metodları əsasən ölkə iqtisadiyyatının strukturu, xarakterik xüsusiyyətləri, gizli iqtisadiyyatın yaranma səbəbləri və sosial-iqtisadi nəticələri kimi amillərdən istifadə əsasında formalaşdırılmışdır ki, bunlar da ölkədən ölkəyə dəyişən parametrlərdir [31, s.55]. Bu baxımdan Y.Eilat və C.Zinnes hesab edir ki, mövcud metodlar əsasən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı və İnkişaf Etməkdə olan Ölkələr (İEOÖ) üçün nəzərdə tutulduğundan onların keçid iqtisadiyyatlarına tətbiq edilməsi o qədər də rahat deyildir. Həmçinin, onu da qeyd edirlər ki, keçid ölkələri üçün doğru nəticələr əldə etmək məqsədilə bu ölkələrin spesifik xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq zəruridir ki, bu da mövcud metodların imkanlarını məhdudlaşdırır [17, s. 18]. ABŞ-da nağd pula tələbdəki, İtalya da isə əmək bazarındakı izaholunmaz dəyişikliklərdən irəli gələrək formalaşan monetar və məşğulluq metodlarının ortaya çıxmasını da bu baxımdan izah etmək mümkündür [16, s. 11].

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin mövcud metodologiyası bəlli bir inkişaf səviyyəsinə çatsa da, tədqiqatçılar arasında ən geniş yayılmış yanaşmaya görə bu gün mövcud olan metodların heç biri gizli iqtisadiyyatın dəqiq kəmiyyət

qiymətləndirməsinə imkan verimir və bu baxımdan da aparılan qiymətləndirmələr “qiymətləndirmə”dən (estimating) daha çox, “ehtimal etmə”dir (guesstimate) [37, s. 6, 31, s. 55; 6, s. 110; 56, s. 117; 18, s. 86; 44, s. 55; 2, s. 207; 33, s. 121]. Çünki təcrübə göstərir ki, bir ölkədə müxtəlif metodların tətbiq edildiyi, hətta eyni metod tətbiq edilsə belə, müxtəlif hipotezlərə əsaslanıldığı kəmiyyət qiymətləndirmələrində bir-birindən fərqli nəticələr əldə edilmişdir [32, s. 5; 16, s. 10]. P.Bhattacharyya və T. Gahagan bütün bunları qəbul olunmuş universal bir metodologiyanın olmaması, tədqiqatçıların müxtəlif statistik mənbələrdən istifadə etməsi, metodların çox vaxt qeyri-real olan müxtəlif fərziyələrə əsaslanması, gizli iqtisadi fəaliyyətlərin daha çox toplandığı spesifik sahələri əhatə etməsi və gizli iqtisadiyyatın bu və ya digər fəaliyyət qruplarını nəzərə alması kimi amillərlə izah edirlər [25, s. 76; 7, s. 107]. Məhz bu baxımdan gizli iqtisadiyyatın müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin digər tədqiqatçılar və iqtisadi siyasət qurumları tərəfindən istifadəsinə çox az təsadüf edilir [46, s. 73; 7, s. 107].

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodologiyası ilə bağlı göstərilən bütün bu tənqidi fikirlərə baxmayaraq, mövcud qiymətləndirmə metodları ilə gizli iqtisadiyyatın mütləq və nisbi həcmnin, artım sürətinin, dövlət gəlirləri üzərində yaratdığı itkilərin müəyyən edilməsi kimi suallara qismən də olsa cavab tapmaq mümkündür ki, bunlar da iqtisadi siyasət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir [6, s. 111; 55, s. 18]. Bu baxımdan A.Kalça göstərir ki, gizli iqtisadiyyatın həcmi dəqiq bir şəkildə qiymətləndirməyə imkan verən metodun olmaması, onu təxmini də olsa qiymətləndirməyə çalışan metodların əhəmiyyətini azalda bilməz, əksinə bu metodlar sayəsində əldə edilən nəticələr işığında müvafiq ölkə iqtisadiyyatının təhlili və problemlərinin aradan qaldırılması istiqamətindəki fəaliyyətlər daha da asanlaşa bilər [31, s.66]. Ch.Bajada və F.Schneiderə görə dəqiq kəmiyyət qiymətləndirmələri nə qədər çətin olsa da, əslində bu tipli tədqiqatlar ən azından bilinməyən bilinəməsinə yönəlmiş bir elmi ehtiras kimi qəbul edilməlidir [5, s. 1]. F.Savaşan isə məsələyə obrazlı yanaşaraq qeyd edir: “polis bəzən (bir sıra ölkələrdə əksər hallarda) günahsızları həbs etməsi, ya da məhkəmə sisteminin yaxşı işləməməsi necə cinayətkarı ortaya çıxarmaq cəhdlərinin dayandırılmasını doğurmursa, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin aparılması və iqtisadi təsirləri haqqında düşünərək siyasət tədbirlərinin formalaşdırılması cəhdləri də bütün çatışmazlıqlarına baxmayaraq, davam edəcəkdir” [44, s. 59].

3.1. Birbaşa və ya mikro metodlar

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin birbaşa və ya mikro metodları ayrı-ayrı mikro araşdırmaların nəticələrinin ümumiləşdirilməsinə əsaslandığından gizli iqtisadi fəaliyyətlərlə bağlı detallı informasiya əldə edilməsi baxımından üstün hesab edilirlər. Ancaq bu tipli araşdırmaların geniş vaxt və maddi xərc tələb etməsi,

gizli iqtisadi fəaliyyətlərin bütün formalarını əhatə edə bilməməsi, eyni zamanda da qiymətləndirmələrin konkret zaman kəsiyini əhatə etməsi onların əsas məhdud cəhətlərini təşkil edir.

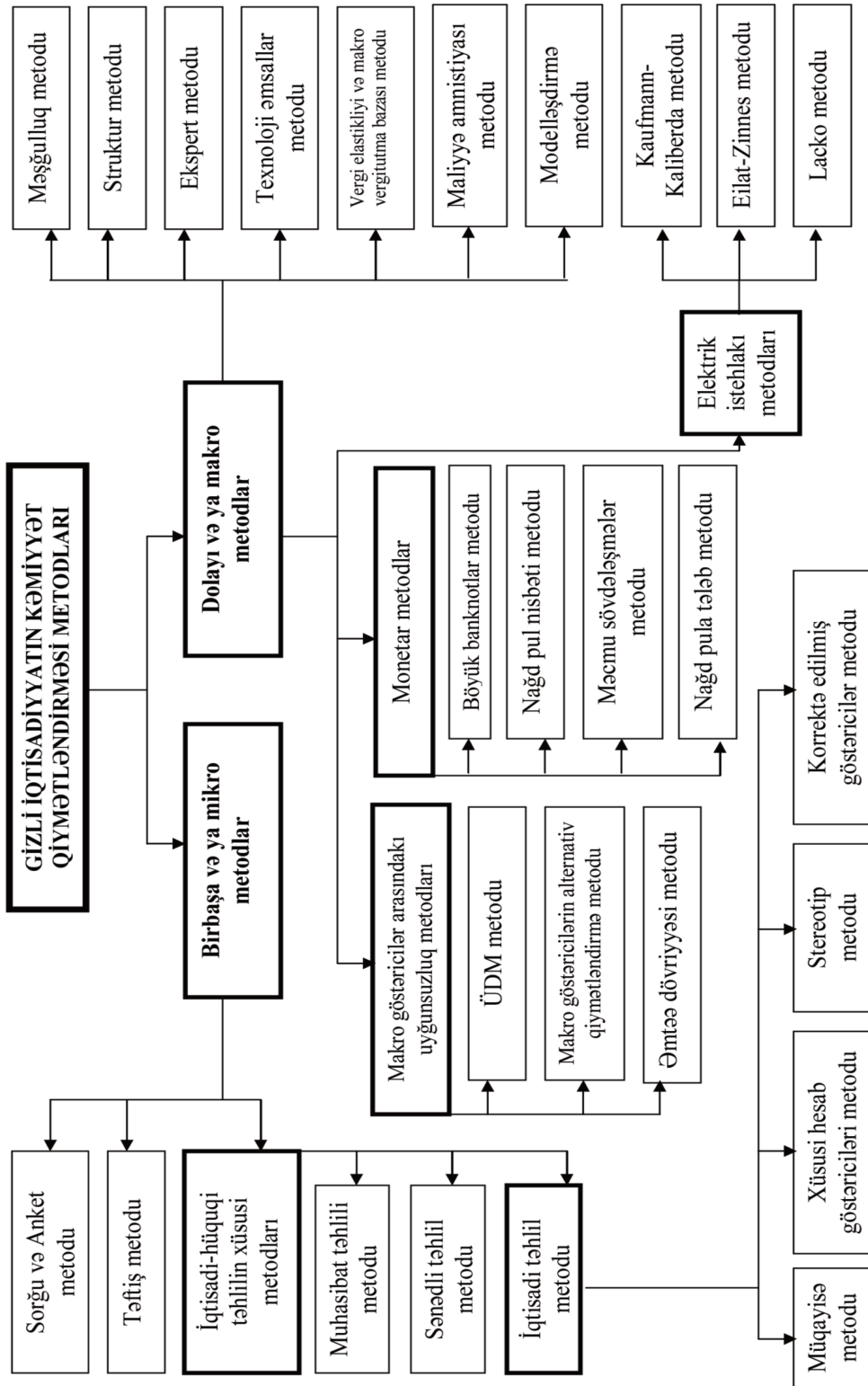
Daha çox dövlət qurumları tərəfindən istifadə edilən bu metodlar Qərb ədəbiyyatlarında əsasən Sorğu və Anket və Təftiş metodlarına ayrılaraq tədqiq edildiyi halda, rusdilli ədəbiyyatlarda bunlara iqtisadi-hüquqi təhlilin xüsusi metodlarının da əlavə edildiyini görmək mümkündür (*Bax: Sxem 1*).

Elmi tədqiqat metodlarından olan Sorğu və Anket Metodu, əsasən gizli iqtisadi fəaliyyətlərə qoşulan (*tələb və ya təklif yönündən*) və ya qoşulması ehtimal olunan subyektlər (*firmalar, ev təsərrüfatları, işəgötürənlər, işgörmənlər və.s*) arasında tətbiq olunur və bu zaman da verilən suallar həmin subyektlərin gizli iqtisadi fəaliyyətlərə münasibəti, bu tipli fəaliyyətlərə qoşulub-qoşulmadıqları, gəlirlərini qeydiyyatdan yayındırıb-yayındırmadıqları, əgər yayındırırlarsa nə qədər hissəsini yayındırdıqları şəklində olur. Milli statistika xidmətləri tərəfindən geniş istifadə olunduqlarından bəzən ədəbiyyatlarda statistik metodlar da adlandırılırlar [8, s. 4; 46, s. 74; 24, s. 7-9]. Bəzi araşdırmalarda seçilmiş müsahiblər və respondentlər arasında birbaşa əlaqə formasından istifadə edildiyi halda, bəzilərində respondentlərdən verilən anketləri doldurub, poçtla göndərmələri tələb olunur, bəzən isə daha real nəticələr almaq məqsədilə, hər iki metoddan birgə istifadə olunur [46, s. 74-75; 17, s. 18; 41, s. 26-27; 32, s. 5-6; 6, s. 112-113; 3, s. 66]. Sorğu və ya anketlərin ekspertlər arasında tətbiqinə də rast gəldiyi bu metodda müxtəlif növ anketlərdən istifadə edilir.

İlk dəfə 1970-ci illərin sonlarından başlayaraq, ABŞ-da Milli Gəlir Xidməti (*IRS*), İngiltərə və İtalyada Mərkəzi Statistika İdarələri (*CEO, CENSIS*) tərəfindən gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi məqsədilə tətbiq edilən bu metod, sonralar əksər milli statistika və vergi xidmətləri, həmçinin də I.Ross, A.Dilnot, C.Morris, P.Pestiau, A.Isachsen, S.Storm, K.Andresen, T.Ognedal, E.Van, B.Kazemier, B.Frey, W.Hannelore, W.Pommerehne kimi tədqiqatçılar tərəfindən istifadə edilmişdir [46, s. 74-75].

Geniş tətbiq olunmasına baxmayaraq, bu metodun əlverişli olması ilə bağlı birmənalı fikir söyləmək mümkünsüzdür. Belə ki, bu metod gizli iqtisadi fəaliyyətlər və onların strukturu haqqında daha geniş və detallaşdırılmış informasiyaların ortaya çıxarılması baxımından digər metodlardan üstün olmaqla yanaşı, araşdırmanın nəticəsinin respondentlərin səmimiyyəti və anketin düzgün təşkil edilməsindən ciddi şəkildə asılılığı, konkret zaman kəsiyini əhatə etməsi, əlavə dəyərin yaradıldığı gizli iqtisadi fəaliyyətləri ayırd etmənin çətinliyi, bütövlükdə iqtisadiyyatı əhatə edəcək parametrlər üzərində aparılmaması, çoxlu xərc və zəhmət tələb etməsi kimi məhdudyyətlərə də malikdir ki, bunlar da tədqiqatçıları alternativ metodların axtarışına sövq edir [52, s. 621; 26, s. 36; 56, s. 118-119; 55, s. 19; 45, s. 15; 24, s. 16].

Təftiş Metodu dövlət tənzimləmə və nəzarət orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində həyata keçirilən səyyar və kameral yoxlamaların nəticələrinin

Sxem 1. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodları

ümumiləşdirilməsinə əsaslanır. Praktikada təftiş metodunun ən geniş istifadə olunanı Vergi Təftişi Metodudur. Bu metod seçilmiş bir qrup vergi mükəlləfinin vergiləndirmə məqsədilə bəyan etdiyi gəlirləri ilə onların digər yollarla ölçülən həqiqi gəlirləri arasındakı fərqi üzə çıxarılması yolu ilə həyata keçirilir ki, bununla da bağlı ən effektiv tədbir maliyyə (vergi) orqanları tərəfindən vaxtaşırı tətbiq edilən maliyyə (vergi) təftişi proqramlarıdır. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi məqsədilə bir sıra ölkələrdə geniş istifadə olunan bu proqramlar, bəyan edilməyən, lakin vergiləndirilməli olan gəlirlərin hesablanmasına imkan verəcək formada qurulur [45, s. 15-16; 3, s. 92-94; 17, s. 18; 41, s. 26-27; 43, s. 36]. Praktikada bu metodun tətbiqi birbaşa vergi orqanları tərəfindən həyata keçirildiyi kimi, vergi orqanlarının icra etdiyi təftiş proqramlarının nəticələri əsasında ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən də həyata keçirilir. Vergi təftişi metodunda anket metodundan fərqli olaraq, respondentlərin könüllülüüyü kimi əsas məhdud cəhət aradan qaldırılsa da, gizli iqtisadi fəaliyyətlərin yalnız vergidən yayınan hissəsini nəzərdə tutması, çox vaxt təftiş üçün mükəlləflər məqsədli şəkildə seçildiyindən əhalinin bütün təbəqələrini əhatə etməməsi, hesablamaların konkret zamana aid olması, nəticələrin vergi sisteminin strukturu, vergi qanunvericiliyi və təftiş metodlarının dəyişməsindən asılılığı, üzə çıxarılan nəticələrin sonradan məhkəmələr tərəfindən vergi mükəlləfi lehinə ləğv edilməsinin nəzərə alınma bilməməsi kimi əsas məhdud cəhətləri qalmaqdadır [46, s. 75; 6, s. 112; 52, s. 621; 32, s. 5; 24, s. 10].

İqtisadi-Hüquqi Analizin Xüsusi Metodlarına muhasibat təhlili, sənədli təhlil və iqtisadi təhlil metodları daxildir ki, bunlar da Rusiyalı tədqiqatçılardan Y.Latov, S. Kovalyov, N.Qolovanov, V.Perekislov və V.Fadeyevin əsərlərində ətraflı təhlil edilmişdir [34, s. 23-26; 42, s. 60-62].

Muhasibat Təhlili Metodu biznes subyektlərinin gizli iqtisadi fəaliyyətlərinin miqyasının, uçot sistemindəki uyğunsuzluq və kənarlaşmaları müəyyən etmək yolu ilə üzə çıxarılmasına əsaslanır ki, bu zaman da muhasibat təhlilinin balans, hesablaşma və ikili qeydiyyat, qiymətləndirmə və kalkulyasiya, inventarizasiya və sənədləşdirmə kimi üsullarından istifadə edilir. Sənədli Təhlil Metodu muhasibat və uçot sənədlərinin, onların rəsmiləşdirilməsi və saxlanılması məsələlərinin araşdırılmasına əsaslanır ki, bunun da əsas məqsədi sənədlərdəki uyğunsuzluqların aşkara çıxarılması əsasında gizli iqtisadi əməliyyatların miqyasını müəyyən etməkdir. İqtisadi Təhlil Metodu isə iqtisadi göstəricilərdəki uyğunsuzluq hallarının üzə çıxarılması ilə gizli iqtisadi fəaliyyətlərin miqyasının hesablanmasına əsaslanmaqla, özündə müqayisə, xüsusi hesab göstəriciləri, stereotip və korrektə edilmiş göstəricilər metodlarını birləşdirir. Müqayisə Metodu biznes subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətini xarakterizə edən bir sıra göstəricilərin müqayisəsinə əsaslanır ki, bunlar da müəyyən dövrə aid hesabatlarda olan ziddiyyətləri ortaya çıxarmaqla, gizli fəaliyyətlərin həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu zaman da əsas müqayisə obyektini müəyyən texnoloji tələblər çərçivəsində baş verən elektroenerji istehlakı və məhsul buraxılışı,

mənfəət həcmi və məhsul buraxılışı, xammal sərfi və məhsul buraxılışı kimi göstəricilərdir. Xüsusi Hesab Göstəriciləri Metodunda müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən elə hesab göstəriciləri təhlil edilir ki, bunlar qanunsuz iqtisadi fəaliyyətin miqyası və dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir. Əgər xüsusi hesab göstəricilərinin faktiki və etalon qiymətləri arasında kənarlaşmalar mövcuddursa, onda bunlardan gizli əməliyyatların həcmi müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Stereotip Metodu gizli iqtisadi fəaliyyətləri üzə çıxarmaq məqsədilə, iqtisadi göstəricilər arasındakı elə qeyri-adi asılılıqların tapılmasına əsaslanır ki, bunlara normal iqtisadi fəaliyyət şəraitində rast gəlmək çətindir. Stereotip metodunun geniş yayılmış formalarına kassa qalığının hesablanması, pul dövriyyəsinin hesablanması, örtülən xərclərin hesablanmasını göstərmək mümkündür. Korrektə Edilmiş Göstəricilər Metodu isə iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti ilə bağlı məlumatların əldə edilməsinə imkan verən iqtisadi göstəricilərin və xarici mühit amillərinin birgə təhlilinə əsaslanır. Buna tipik misal kimi hər hansı bir müəssisənin müəyyən dövr ərzindəki satış göstəricilərinin dinamikası ilə satılan məhsulun bazar konyukturasındakı dəyişmələrin birgə təhlilini göstərmək olar. Əgər hər hansı bir məhsula olan tələbin davamlı olaraq artması şəraitində müəssisənin bu məhsul üzrə satış göstəriciləri azalır və ya dəyişmərsə, bu gizli iqtisadi əməliyyatların baş verməsinin göstəricisi hesab oluna bilər.

3.2. Dolayı və ya makro metodlar

Ədəbiyyatlarda bəzən makro və ya makroiqtisadi modellər kimi də ifadə edilən [8, s. 4; 11, s. 21; 38, s. 187] dolayı yanaşma metodları gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsini, bu fəaliyyətlərin rəsmi iqtisadiyyatın bir sıra parametrləri üzərində buraxdığı “izlər”dən istifadə etməklə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur ki, bunların da sayı Sxem 1-də təqdim olunduğu kimi əsas və törəmə olmaqla 15-dən çoxdur. J.J.Thomasın “bunların əksəriyyəti yalnız cəsur hipotezlərinə görə tətbiq oluna bilər və yalnız ilkin ehtimalla imkan verir” [11, s. 21] kimi ifadə etdiyi bu metodlar akademik dairələr tərəfindən geniş şəkildə istifadə edilsə də, milli statistika xidmətləri tərəfindən bir qədər skeptik qarşılanır. Belə ki, milli statistika idarələri tərəfindən gizli iqtisadiyyatın ən geniş yayılmış kəmiyyət qiymətləndirməsi praktikasını özündə birləşdirən “Müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın ölçülməsi: Bələdçi kitab”da (“*Mavi Kitab*”) bu metodlarla bağlı belə qeyd edilir: “Bu metodlar bu kitabda ona görə müzakirə edilmir ki, onlar daha əhatəli ÜDM və ya gizli istehsal hesablamaları üçün yararlıdır. Ona görə müzakirə edilir ki, onlar siyasətçilər və jurnalistlərin daha çox diqqətini cəlb edən spekulativ hesablamalar doğururlar” [38, s. 187]. Makro modellərin Milli Hesablar Sistemində tətbiqinin etibarsız və tamamilə qeyri-münasib olduğu göstərilən bu kitabda, onların əsas çatışmazlıqları da belə qruplaşdırılmışdır [38, s. 87]:

- 1) Modellərdə nəyin ölçüldüyü bəlli deyil;
- 2) Modellərdəki hipotezlər tamamilə bəsittir;
- 3) Hipotezlərin dəyişməsilə nəticələr tamamilə dəyişir;
- 4) Müxtəlif modellər, müxtəlif nəticələr verir;
- 5) Ümumi hesablamalar olduğundan detallı informasiyalar əldə edilməsi mümkün deyil;
- 6) Nəticələri digər hesablamalarla asanlıqla əlaqələndirmək mümkün deyil.

Dolayı metodlar sırasında Makroiqtisadi Göstəricilər Arasındakı Uyğunsuzluq Metodları milli gəlir, əmtəə dövriyyəsi kimi göstəricilərdə balans üsulu ilə üzə çıxarılan uyğunsuzluqlardan çıxış edərək, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsini həyata keçirir [45, s. 16-17; 1, s. 10; 56, s. 121-124; 17, s. 21; 34, s. 27-28; 42, s. 54]. ÜDM Metodu, Makroiqtisadi Göstəricilərin Alternativ Qiymətləndirmə Metodu və Əmtəə Dövriyyəsi Metodunun daxil olduğu bu qrup metodlar güclü nəzəri arqumentlərə malik olsalar da, daha dəqiq rəsmi statistik məlumatlara ehtiyac duymaları onların praktikada tətbiqini məhdudlaşdırır.

Monetar Metodlar gizli iqtisadi fəaliyyətlərin rəsmi monetar göstəricilər üzərində buraxdığı “izlər”dən istifadə etməklə, onların kəmiyyət qiymətləndirməsinə əsaslanır [3, s. 67-68]. Philip Caganın gizli iqtisadiyyatın nağd pula tələbi artırdığı tezisində əsaslanan bu metodlara James Henrynin Böyük Banknotlar (*large denomination of banknotes*), Peter Gutmannın Nağd Pul Nisbəti (*currency ratio*), Edgar Feigenin Məcmu Sövdələşmələr (*transactions*) və Vito Tanzinin Nağd Pula Tələb (*currency demand*) metodu aiddir. Friedrich Schneider və Christopher Bajadaya görə bu metodlar gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsində yeni nəsillər kimi ən geniş yayılmış olmaqla, əsas üstünlükləri gizli iqtisadi sektorla bağlı kəmiyyət göstəricilərini istənilən zaman aralığında hesablama imkanı vermələridir [46, s. 76]. Philip Smith isə bu metodlarla gizli iqtisadiyyatın həcmilə bağlı sektorlar, məhsullar və ya regionlar üzrə informasiya əldə etmənin mümkün olmadığını qeyd edərək onları tənqid etmişdir [49, s. 32]. Türkiyəli mütəxəssislər Güneri Akalın və Ufuk Bakkal isə bu metodların tətbiqinin gizli iqtisadiyyatın kiçik həcmli kriminal sektordan təşkil olunduğu ABŞ və İngiltərə kimi inkişaf etmiş ölkələrdə daha adekvat olacağını qeyd edir [1, s. 12; 6, s. 118-119].

Elektrik istehlakı göstəricisini ölkədəki iqtisadi fəaliyyətlərin universal indiqatoru qəbul etmək şərtilə, məcmu elektrik istehlakı və istehsal olunan məcmu məhsul arasındakı əlaqədən çıxış edərək, müxtəlif hesablamalarla gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan Elektrik İstehlakı Metodlarına (*bəzən “global indiqator” və ya “fiziki istehsal amili” metodları adlandırılır*), adətən, müəlliflərinin adları ilə ifadə olunan Kaufmann-Kaliberda, Eilat-Zinnes və Lacko metodları aid edilir. Müxtəlif ölkələrdə vergi və sosial müdafiə müfəttişləri gizli qalan vergi və sosial müdafiə ayrımlarını hesablamaq məqsədilə, mikrosəviyyədə elektrik istehlakı ilə məhsul buraxılışı arasındakı əlaqədən istifadə etsə də, göstərdiyimiz bu

metodlar makro səviyyəli yanaşmanı özündə birləşdirir [55, s. 25]. Digər metodlarda olduğu kimi əsasən keçid iqtisadiyyatlarında gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi məqsədilə formalaşdırılan bu metodlarla bağlı da ədəbiyyatlarda birmənalı fikir yoxdur. Hətta professorlar Jan Hanousek və Filip Paldaya görə xüsusilə keçid ölkələrində elektrik istehlakını müəyyən edən amillər dəyişkən olduğundan, bu metodlarla gizli iqtisadiyyatın dəqiq həcmi ölçmək mümkün deyil və bunlardan ancaq gizli iqtisadiyyatların həcmində baş verən dəyişikliklərlə bağlı informasiya əldə etmədə istifadə etmək olar [28, s. 8; 29, s. 714].

“Rəsmi və Faktiki Məşğulluq Arasındakı Fərq Metodu” (*The Discrepancy between Official and Actual Labor Force*), “İtalyan Yanaşması” (*Italian Approach*) kimi adlarla da ədəbiyyata daxil olmuş Məşğulluq Metodu (*employment approach*), gizli iqtisadiyyatın məşğulluq göstəriciləri üzərində buraxdığı “izlər”ə əsaslanaraq, onun kəmiyyət qiymətləndirməsini nəzərdə tutur. Bu zaman ilk öncə iqtisadiyyatın gizli sektorundakı məşğulluq göstəricisi müəyyən edilir, sonra isə bu sektordakı orta əmək məhsuldarlığı və əmək haqqı kimi göstəricilərə vurularaq, gizli sektorun rəsmi ÜDM-dəki təxmini payı hesablanmağa çalışılır [24, s. 11; 17, s. 21; 3, s. 94-95; 44, s. 56; 4, s. 27-28; 6, s. 117; 45, s. 17; 11, s. 23; 43, s. 36-37; 43, s. 29; 40, s. 9; 34, s. 28-29; 50, s. 129; 30, s. 49-50; 1, s. 11].

Bütün digər metodlar kimi məşğulluq metodu ilə bağlı da ədəbiyyatlarda birmənalı fikir yoxdur. Belə ki, metodun əsas üstün tərəfinin sadə hesablamalara əsaslanması olduğu demək olar ki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunsa da, bir sıra əsas çatışmazlıqları da qeyd edilir. Keçid ölkələrində gizli iqtisadiyyatın tədqiqi ilə məşğul olan Y.Eilat və C.Zinnes qeyd edir ki, bu ölkələrdə həm rəsmi, həm də gizli sektorda çalışanların çox olması, işsizliyin yüksək olması, statistika sisteminin dəqiq olmaması kimi səbəblər bu metdoun tətbiqi imkanlarını tamamilə məhdudlaşdırır [17, s. 21]. Ancaq bütün tənqidlərə baxmayaraq, bu metodla gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi dünyanın müxtəlif ölkələri üzrə həyata keçirilmişdir. Bu gün həm ayrı-ayrı tədqiqatçılar, həm milli statistika xidmətləri, həm də Dünya Bankı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatı bu metodla dünyada gizli məşğulluğun səviyyəsini müəyyənləşdirir. Burada onu da qeyd etmək zəruridir ki, Dünya Bankı əsasən tədqiqatını şəhərlərdəki gizli məşğulluq, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı isə gizli məşğulluğun əsas formalarından olan özünüməşğulluq üzərində qurur.

Struktur Metoddə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi, istehsalın müxtəlif struktur göstəriciləri arasındakı uyğunsuzluğa əsaslanır [34, s. 32; 42, s. 58].

Ekspert Metodu gizli iqtisadiyyatın ekspertlər tərəfindən 3 mərhələdən ibarət kompleks tədqiqinə əsaslanır [34, s. 31-32]. Birincisi, ekspert iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə əldə etdiyi informasiyaların etibarlılığını müəyyənləşdirir. İkincisi, bu informasiyaları təhlil edərək, ilkin hesablamaları aparır. Üçüncüsü isə, ölçmə metodologiyasını müəyyən edir və tədqiqat obyektinin müxtəlif elementləri arasında çoxsaylı əlaqə və münasibətləri ortaya çıxararaq, yekun hesablamaları aparır. Meto-

dün tətbiqində qarşıya çıxan əsas problem, etibarlı nəticələrin əldə edilməsinə imkan verəcək bacarıqlı və yüksək ixtisaslı ekspertlərin tapılmasıdır.

Texnoloji Əmsallar Metodunda gizli iqtisadiyyatın həcmi müəyyənləşdirmək məqsədilə, istehsal olunan məhsul-elektrik enerjisi istehsalı və ya istehlakı, istehsal olunan məhsul-yükdaşımalar, istehsal olunan məhsul-ixracat və ya idxalat, istehsal olunan məhsul-işçilərin sayı, inşaat həcmi-sement istehsalı və ya istehlakı arasındakı funksional münasibətləri ifadə edən müvafiq əmsallardan istifadə edilir. Bu zaman istehsalla bağlı rəsmi rəqəmlərlə əmsallardan istifadə əsasında əldə edilən rəqəmlər arasındakı uyğunsuzluqların gizli istehsalı göstərdiyi fərz edilir [34, s. 32].

Vergi Elastikliyi və Makro Vergi Bazası Metodu normal şərtlər daxilində məcmu vergi gəlirlərindəki artımla ÜDM-dəki artım arasında oxşar trend olması hipotezinə əsaslanır. Belə ki, məcmu vergi gəlirlərindəki artımın ÜDM artımına nisbəti kimi hesablanan vergi elastikliyi göstəricisinin qiyməti illər keçdikcə 1-dən aşağıya doğru hərəkət edirsə, digər şərtlər sabit qalmaq şərtilə, bu gizli iqtisadiyyatın vergidən yayınan hissəsinin genişləndiyini göstərir [6, s. 127]. Bu zaman da gizli iqtisadiyyatın nisbi səviyyəsini müəyyən etmək üçün, ölkədə gəlir vergisi və mənfəət vergisi məqsədlərilə bəyan edilən vergi bazalarının cəmi kimi ifadə olunan makro vergi bazası ÜDM göstəricisinə bölünməklə milli gəlirin nə qədər hissəsinin bəyan edildiyi və ya edilmədiyinin nisbi səviyyəsi müəyyən edilir [1, s. 10-11]. Sonuncu üsul ingilisdilli ədəbiyyatlarda “GAP” metodu kimi də ifadə olunur [20, s. 21].

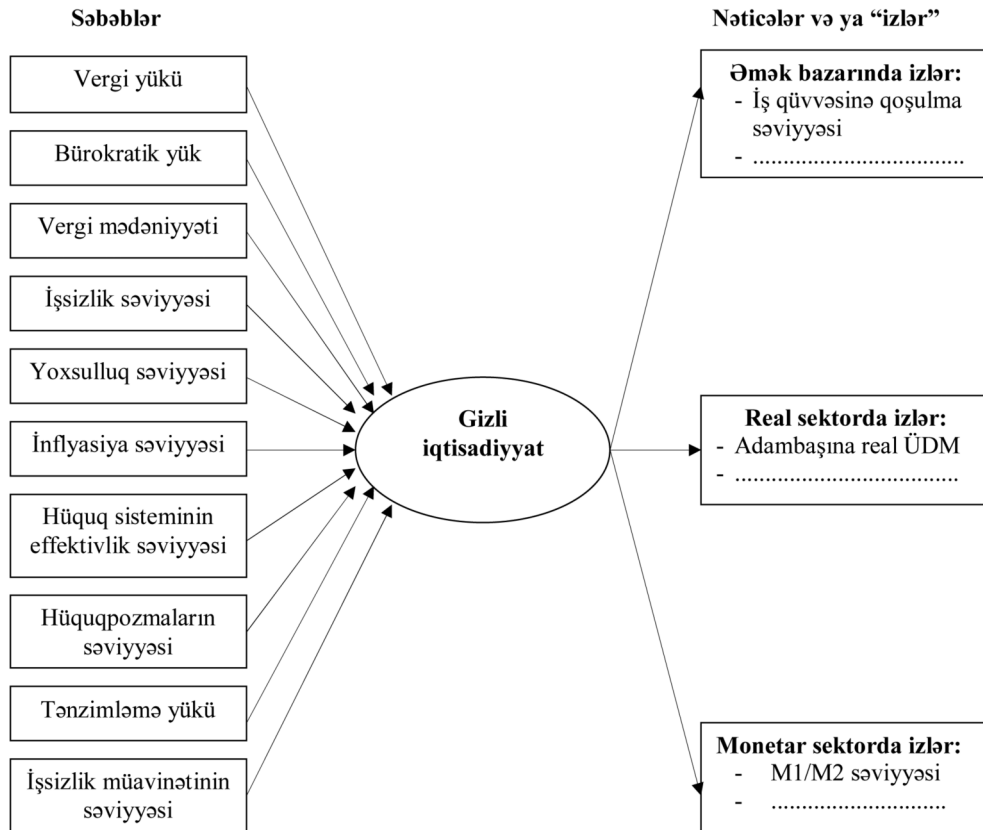
Gizli iqtisadiyyatların leqallaşdırılması məqsədilə tətbiq edilən *Maliyyə Amnistiyaları*, eyni zamanda həmin ölkələrdə bu sektorun kəmiyyət qiymətləndirilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir [32, s. 7]. Belə ki, amnistiyanın nəticələrinə, yəni amnistiyadan “*nə qədər insan istifadə etmişdir*”, “*nə qədər maliyyə resursu rəsmi iqtisadiyyata cəlb edilmişdir*” kimi göstəricilər təhlil edilərək, ölkədə gizli sektorun miqyası ilə bağlı müəyyən rəqəmlər əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyatlarda “Çoxlu Göstəricilər Çoxlu Səbəblər”, “MIMIC” (*Multiple Indicators Multiple Causes*), “DYMIMIC” (*Dynamic Multiple Indicators Multiple Causes*), “Gizli Dəyişən Metodu” (*Latent Variable Method*), “Soft Modelləşdirmə Yanaşması” (*Soft Modelling Approach*), “Struktur Modelləşdirmə Metodu” (*Structural Equation Modelling*), “Qarışıq Metod” kimi adlarla ifadə olunan gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsinin Modelləşdirmə Metodu isə bu istiqamətdə formalaşdırılan ən müasir metod hesab olunur. İlk dəfə olaraq, Alman tədqiqatçılar Bruno Frey və Hannelore Weck-Hannemann tərəfindən 17 İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (*OECD*) ölkəsi üçün 1960-1978-ci illəri əhatə edən gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsində tətbiq edilmişdir [12, s. 6; 21, s. 519; 26, s. 32; 44, s. 58; 9, s. 368; 47, s. 31]. Hazırda dünyada gizli iqtisadiyyatların kəmiyyət qiymətləndirməsi sahəsində 162 ölkəni əhatə edən ən geniş tədqiqat da məhz bu metoda əsaslanır [48].

Sxem 2-də göstərildiyi kimi MIMIC modelində gizli iqtisadiyyatın həcmi

müşahidə edilməyən dəyişən (*latent variable*) kimi qəbul edilir və onun müəyyən edilməsində gizli iqtisadiyyatın həcminə təsir göstərən müxtəlif səbəblər və gizli iqtisadiyyatın rəsmi iqtisadiyyatın real və monetar sektoru, həmçinin də əmək bazarında buraxdığı “izlər”dən (*nəticələrdən*) birlikdə istifadə edilir. Müşahidə edilməyən dəyişənlərin statistik nəzəriyyəsinə və LISREL modelləşdirmə texnologiyasına əsaslanan bu metoddə gizli iqtisadiyyatın həcmi, müşahidə olunan səbəb və nəticə dəyişənlərinin müxtəlif ölkələrdən və müxtəlif tarixlərə aid olmaqla toplanan göstəricilərinin çarpaz ölkə analizi əsasında müəyyən edilir. Model, gizli iqtisadiyyatın həcmi göstəricisinin birincisində səbəb dəyişənlərinə bağlı asılı dəyişən kimi, ikincisində isə nəticə dəyişənlərinin (“izlər”) izahedici dəyişəni kimi ifadə olunduğu iki əsas ekonometrik bərabərlikdən ibarətdir [24, s. 18-19; 13, s. 6-7; 27, s. 3; 26, s. 31; 15, s. 6-9; 11, s. 24; 17, s. 21; 55, s. 26-28; 38, s. 192; 10, s. 2-8]. Ancaq onu da qeyd etmək zəruridir ki, modelin tətbiqi nəticəsində gizli iqtisadiyyat göstəricisi ilə bağlı əldə olunan rəqəmlər ya ölkələr, ya da dövrlərə nisbi göstəricilərdir ki, bunların da konkret ölkə və konkret dövr üçün hesablanması “baza göstəricisi”nə ehtiyac doğurur [51, s. 22; 35, s. 13; 38, s. 192]. Təcrübə “baza göstəricisi”si probleminin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif yollarla həll edildiyini göstərir. Belə ki, modeli ilk dəfə 17 İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (*OECD*) ölkəsi üçün tətbiq edən B.S.Frey və H.Weck-Hannemann, gizli iqtisadiyyatın bu ölkələr arasında yalnız bir-birinə görə olan nisbi göstəricilərini əldə etmişlər ki, bu zaman da ayrı-ayrı ölkələr üçün konkret göstəriciləri hesablamaq məqsədilə J. T. Klovlandın nağd pula tələb metodu ilə Norveç və İsveç üçün əldə etdiyi gizli iqtisadiyyat göstəricilərindən “baza göstəricisi”si kimi istifadə etmişlər [24, s. 19; 38, s. 192; 26, s. 32]. D.E.A.Giles Yeni Zelandiya üçün tətbiq etdiyi MIMIC modelində “baza göstəricisi”ni nağd pula tələb metodu ilə apardığı ayrıca hesablamalardan əldə etmişdir [27, s. 3; 51, s. 22]. Həmçinin F. Schneider də 145 ölkə üçün tətbiq etdiyi modeldə “baza göstəricisi”ni nağd pula tələb metodu ilə Avstraliya, Avstriya, Almaniya, Macarıstan, İtaliya, Hindistan, Peru, Rusiya və ABŞ üçün müxtəlif müəlliflər tərəfindən hesablanan gizli iqtisadiyyat göstəricilərindən əldə etmişdir [47, s. 10]. 2010-cu ildə 162 ölkə üzrə apardığı hesablamalarda isə 145 ölkə üçün apardığı hesablamalardakı 2000-ci il gizli iqtisadiyyat göstəricilərini “baza göstəricisi” kimi istifadə etmişdir [48, s. 19].

Bütün digər metodlar kimi MIMIC metodu da ədəbiyyatlara daxil olduqdan sonra heç də birmənalı qarşılanmamışdır. Bu baxımdan metodun əsas üstünlükləri ilə yanaşı, çatışmazlıqları da qeyd edilmişdir. Modelin tutarlılığı ilə bağlı diskussiyalar hələ də davam etməkdədir. Xüsusilə F.Schneider, R.ell’Anno, D.Giles, və L.Teddsin bu metodla apardığı hesablamaların T.Breusch tərəfindən ciddi tənqid edilməsi bu istiqamətdəki diskussiyaları daha da artırmışdır [9; 10; 14]. J.Thomas isə metodun real məhdudiyyətinin onun konseptual strukturunda deyil, dəyişənlərinin seçimində olduğunu qeyd edir [12, s. b2]. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, C.Helberger və

Sxem 2. Modelləşdirmə metodu (MIMIC) ilə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin tipik modeli

H.Knepelin “məntiqi və intellektual cəhətdən cəlbedici” kimi ifadə etdikləri bu metod, gətdikcə daha da populyarlaşır, həmçinin də yüksək rəqəmlı nəticələr verən digər makrometodlarla və daha aşağı nəticələr verən mikrometodlarla müqayisədə daha məntiqi nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir [51, s. 21; 11, s. 24].

4. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi praktikası

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodologiyasının təhlili onu göstərir ki, bu məqsədlə tətbiq edilən təxminən 20-dən çox metodun hər birinin özünəməxsus üstün və çatışmaz tərəfləri və istifadə şərtləri vardır. Eyni zamanda o da bəlli olur ki, bu metodların hər hansı birinin mükəmməl olmamasına baxmayaraq, tədqiqatçılar tərəfindən demək olar ki, bütün ölkələrdə istifadə edilmişdir. Bu kəmiyyət qiymətləndirmələrini təhlil etdikdə isə, akademik dairələr tərəfindən və milli statistika xidmətləri tərəfindən aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrini bir-birindən fərqləndirmək mümkündür.

4.1. Akademik dairələrin apardığı kəmiyyət qiymətləndirmələri

Akademik dairələr tərəfindən aparılan gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələri bəzi istisnalar xaricində, əsasən dolaylı və ya makro metodlara əsaslanır. Dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində bu tipli tədqiqatlara rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda bu günə qədər aparılan tədqiqatların təhlili göstərir ki, bu qiymətləndirmələrdə keçid iqtisadiyyatları üzrə daha çox elektrik istehlakı, inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş ölkələr üzrə məşğulluq metodu, inkişaf etmiş ölkələr üzrə isə modelləşdirmə və monetar metodlara üstünlük verilmişdir.

4.2. Milli statistika xidmətlərinin apardığı kəmiyyət qiymətləndirmələri

Milli statistika xidmətləri tərəfindən aparılan gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələri, milli hesablar statistikasının təkmilləşdirilməsinə xidmət edən “Milli Hesablar Sistemi-1993” (*System of National Accounts 1993*), “Milli Hesabların Avropa Sistemi-1995” (*European System of Accounts 1995*), “Beynəlxalq Valyuta Fondunun Ümumi Verilənlərin Yayılması Sistemi” (*General Data Dissemination System of the IMF*), “Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Qeyri-formal Sektordakı Məşğulluqla bağlı Qərarı-1993” (*Resolution Concerning Statistics of Employment in the Informal Sector 1993 of the ILO*) kimi sənədlərdə müəyyənləşdirilən standartlar əsasında hazırlanan “Müşahidə Edilməyən İqtisadiyyatın Ölçülməsi” (*Measuring of Non-Observed Economy*) və ya “Mavi Kitab” adlı kompleks metodoloji sənədə əsaslanır. 2002-ci ildə OECD, Beynəlxalq Valyuta Fondu (*IMF*), Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (*ILO*) və Müstəqil Dövlətlər Birliyi Statistika İdarəsi (*CIS STAT*) tərəfindən birgə hazırlanan bu metodoloji sənəddə BMT Milli Hesablar Sistemini tətbiq edən bütün ölkələrin milli gəlir statistikasını zənginləşdirmək məqsədilə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsində istifadə etməli olduqları metodologiya öz əksini tapmışdır. Hazırda bu statistika sistemində daxil olan bütün ölkələrdə milli statistika xidmətləri vaxtaşırı müşahidə edilməyən iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsini apararaq, ÜDM göstəricisinə əlavə edir. Onu da qeyd etməliyik ki, tətbiq olunan bu metodologiya birbaşa metodlara əsaslanır ki, bunların da əsasında anket tədqiqatları dayanır [38].

4.3. Beynəlxalq səviyyədə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələri

Baxmayaraq ki, dünyanın demək olar bütün ölkələrində gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsilə bağlı tədqiqatlar aparılır və onun həcmi rəsmi ÜDM-dəki pay şəklində göstərilir, ancaq bu qiymətləndirmələrin hər hansı birinə əsaslanaraq ölkələr arasında müqayisəli təhlil aparmaq doğru deyildir. Çünki bu qiymətləndirmələrin əksəriyyəti fərqli metodlarla aparılır, hətta eyni metodla aparılanları belə fərqli şərtlərə əsaslanır. Bu baxımdan ölkələr arasında gizli iqtisadiyyatların kəmiyyət ölçüsünə əsaslanan müqayisəli təhlilini aparmaq üçün, müqayisə olunan ölkələr üzrə eyni metodologiya əsasında həyata keçirilən

qiymətləndirmə nəticələrinə ehtiyac vardır. Bu günə qədər isə belə qiymətləndirmə nəticələrinin əks olunduğu üç əsas mənbəni göstərmək mövcuddur:

- Birincisi, dünyanın 43 ölkəsinin statistika xidmətləri tərəfindən aparılan gizli iqtisadiyyatların kəmiyyət qiymətləndirmələrini özündə birləşdirən və 2008-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Avropa İqtisadi Komissiyası (UNECE) tərəfindən nəşr edilən “Milli Hesablarda Müşahidə Edilməyən İqtisadiyyat: Ölkə Təcrübələrinin Tədqiqi” adlı nəşrdir [54].
- İkincisi, Avstriyanın Johannes Kepler adına Linz Universitetinin iqtisadiyyat professoru Friedrich Schneider tərəfindən MIMIC metodu əsasında Dünya Bankı nəzdində aparılan və 1999-2007-ci illər arasında dünyanın 162 ölkəsində gizli iqtisadiyyatların kəmiyyət qiymətləndirilməsini əhatə edən tədqiqatdır [48].
- Üçüncüsü, “Heritage Foundation” tərəfindən 1995-ci ildən başlayaraq, hər il nəşr edilən və dünyanın 161 ölkəsini əhatə edən “İqtisadi Azadlıq İndeksi”nin (*Index of Economic Freedom*) 10 alt indeksindən biri olan “Qeyri-formal Bazar” (*Informal market*) alt indeksidir. Ölkələrdə qeyri-formal bazarın inkişaf səviyyəsinin 1-5 bal arası (*1 - ən aşağı, 5 - ən yüksək*) qiymətləndirildiyi bu indeks “Transparency International” təşkilatının hər il ölkələr üzrə nəşr etdiyi “Korrupsiya Qavrama İndeksi” (*Corruption Perceptions Index*) əsasında tərtib edilir. Bu zaman təşkilatın mütəxəssisləri “ölkədə korrupsiya səviyyəsi yüksədikcə, qeyri-formal bazar da inkişaf edir” hipotezinə əsaslanırlar. Ancaq onu da qeyd edək ki, son bir neçə ildir bu alt indeksdən artıq istifadə olunmur.

Cədvəl 1-də dünyanın müxtəlif bölgələrindən 40 ölkənin hər üç mənbədə nəşr edilən gizli iqtisadiyyatla bağlı kəmiyyət qiymətləndirmələri verilmişdir ki, bunların da təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməmişə imkan verir:

- ⇒ Birincisi, milli statistika xidmətlərinin hesablama nəticələri ilə F. Schneiderin hesablama nəticələri arasında ciddi fərq olduğu ortaya çıxır.
- ⇒ İkincisi, hər iki hesablamanın ayrıca götürülmüş ölkə üzrə nəticələri ciddi fərqlənsə də, ölkələrarası nisbi fərqlər hər iki hesablama da təxminən bir-birinə yaxındır.
- ⇒ Üçüncüsü isə, “Heritage Foundation”ın ölkələr üzrə müvafiq qeyri-formal bazar indeksləri digər hər iki hesablamanın nəticələri ilə adekvatlıq göstərir.

Göründüyü kimi, aparılan hesablamalarda ayrıca götürülmüş bir ölkə üzrə gizli iqtisadiyyatın həcmi göstəriciləri kəskin fərqlənsə də, ölkələrarası müqayisədə elə ciddi uyğunsuzluqlar ortaya çıxmır və bu baxımdan hər üç qiymətləndirmə də bir-birini dəstəkləyəcək mahiyyət daşıyır.

Bunlarla yanaşı, onu da qeyd etməliyik ki, mövcud üç hesablama yalnız biri gizli iqtisadiyyatın qlobal iqtisadiyyatdakı çəkisi ilə bağlı qiymətləndirmələr aparmağa imkan verir ki, o da F. Schneiderin apardığı hesablamalarıdır. Belə ki, “Heritage Foundation”un hesablamaları 1-5 bal arası indekslər olduğundan dünya

Cədvəl 1. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələrinin bəzi ölkələr üzrə nəticələri

Ölkələr	2005		
	Heritage Foundation (Qeyri-formal bazar indeksi, 1-5)	Milli statistika xidməti (Birbaşa metod) rəsmi ÜDM-də %-lə	F. Schneider (MIMIC metodu) rəsmi ÜDM-də %-lə
ABŞ	1,5	0,8	8,5
Almaniya	1,5	-	16,0
Avstraliya	1,0	1,3	13,7
Avstriya	1,5	7,9	9,8
Belarus	3,0	10,0	45,2
BƏƏ	2,5	-	24,8
Braziliya	3,5	12,8	38,4
Çin	3,5	-	12,5
Ermənistan	4,0	27,0	42,7
Estoniya	2,5	9,6	30,5
Fransa	2,0	-	14,8
Gürcüstan	4,5	20,0	65,1
Hindistan	4,0	-	21,7
İndoneziya	4,5	-	18,6
İran	4,0	-	18,1
İtaliya	2,5	15,0-16,8	27,1
Kanada	1,0	-	15,5
Kolumbiya	3,5	-	36,1
Koreya Resp.	3,0	-	26,3
Küveyt	2,5	-	18,1
Qazaxıstan	4,0	20,0	39,8
Qırğızıstan	4,0	26,0	40,1
Latviya	3,5	8,3-13,6	28,4
Litva	3,0	18,9	31,0
Malaziya	2,5	-	30,4
Meksika	3,5	-	29,9
Moldova	4,0	24,0	43,4
Niderland	1,0	-	13,2
Nigeriya	4,5	-	53,8
Norveç	1,0	1,0-2,4	18,5
Özbəkistan	4,0	32,0	-
Polşa	3,5	-	26,9
Rusiya	4,0	18,0	42,4
Səud. Ərəb.	3,0	-	17,4
Tacikistan	4,5	30,0	41,5
Türkmənistan	5,0	18,1	-
Türkiyə	3,5	1,67	30,0
Ukrayna	4,0	18,0	47,8
Venesuela	4,0	-	33,5
Yaponiya	2,0	-	10,7

Mənbə: "2005 Index of Economic Freedom" (Heritage Foundation), Schneider və b. [48] və UNECE [54].

iqtisadi göstəricilərlə müqayisə etmək mümkün deyil, milli statistika xidmətlərinin apardıqları hesablamalarla bağlı rəqəmlər isə yalnız 43 ölkə üzrə olduğundan əhatəli deyildir.

F. Schneiderin apardığı hesablamaların nəticələri Cədvəl 2-də dünya və ayrı-ayrı ölkələr üzrə qruplaşdırılmışdır. Cədvəl məlumatlarının təhlili göstərir ki, dünya üzrə gizli iqtisadiyyatın həcmi 1999-cu ildə orta hesabla 34,0%-dən 2006-i ildə 31,0%-ə enmişdir ki, bu da 1999-2006-cı illər arası dünyada gizli iqtisadiyyatın azaldığını göstərir. Ölkə qrupları üzrə rəqəmlərə nəzər saldıqda isə, gizli iqtisadiyyatın ən yüksək inkişaf etdiyi ölkələrin 35,1%-lik orta göstərici ilə İEOÖ olduğu ortaya çıxır. Sonrakı sıralarda isə keçid ölkələri və OECD ölkələri dayanır. Gizli iqtisadiyyatın ən az olduğu ölkələr OECD ölkələridir ki, onların da orta gizli iqtisadiyyat göstəricisi 2006-cı ildə digər ölkə qruplarından təxminən 2 dəfə az - 16,8% olmuşdur.

Cədvəl 2. Friedrich Schneiderin MIMIC modelləşdirmə metodu ilə apardığı gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirmələrinin ölkə qrupları üzrə nəticələri

(rəsmi ÜDM-də payı, %-lə)

Ölkə qrupları	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) (25 ölkə)	17,7	17,4	17,3	17,3	17,3	17,1	17,0	16,8
İnkişaf Etməkdə Olan Ölkələr (İEOÖ) (98 ölkə)	37,0	36,7	36,8	36,8	36,5	36,1	35,5	35,1
Keçid ölkələri (21 ölkə)	36,9	36,3	36,1	35,8	35,3	34,8	34,3	33,7
Dünya (162 ölkə)	34,0	33,7	33,6	33,6	32,9	32,5	31,9	31,0

Mənbə: Schneider və.b. [48]

Beləliklə, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodologiyasının inkişafı çərçivəsində çoxlu sayda metodlar irəli sürülsə də, təcrübə göstərir ki, bu metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri arasında ciddi miqyasda fərqlər vardır. Xüsusilə, birbaşa metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri daha aşağı, dolayısı ilə metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri isə daha yüksək rəqəmlərlə ifadə olunur.

5. Nəticə və təkliflər

- ❖ Tədqiqatlar göstərir ki, gizli iqtisadiyyatla bağlı araşdırmaların əsas hissəsini, iqtisadiyyatın bu sektorundakı fəaliyyətlərin ümumi həcmi müəyyən etməyə və onu iqtisadiyyatın digər parametrlərlə müqayisəyə imkan verən kəmiyyət qiymətləndirməsinin aparılması təşkil edir. Əslində gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin müasir inkişaf səviyyəsinə çatmasında bu sektorun həcmi

müəyyən etmə marağının həlledici rol oynadığını da söyləmək mümkündür. Həmçinin gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsilə bağlı tədqiqatlar, nəinki gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin inkişafına təkan vermiş, hətta bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin, xüsusilə də onun makroiqtisadiyyat bölməsinin inkişafında da yeni keyfiyyət mərhələsi açmışdır.

- ❖ Müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi əsasında qeyd etmək mümkündür ki, iqtisadi siyasət qərarlarının effektivliyinin artırılması, dövlət gəlirlərinin düzgün idarə olunması, ümumilikdə iqtisadiyyatın indiqatoru olması, ölkənin beynəlxalq təşkilatlarda mövqelərinin müəyyənəşdirilməsi, əhalidə bu sektorla mübarizə şüurunun formalaşdırılması, gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılması siyasətinin konturlarının, üsul və mexanizmlərinin düzgün müəyyən edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsinin etibarlılığı prinsipial xarakter daşıyır ki, bu da daha çox qiymətləndirmə metodologiyasının düzgün seçilməsindən asılıdır.
- ❖ Tədqiqatlar göstərir ki, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi məqsədilə hazırda tətbiq edilən təxminən 20-dən çox metodun hər birinin özünəməxsus üstün və çatışmaz tərəfləri və istifadə şərtləri mövcuddur. Eyni zamanda o da bəlli olur ki, bu metodların heç birinin mükəmməl olmamasına baxmayaraq, tədqiqatçılar tərəfindən demək olar ki, bütün ölkələrdə istifadə edilmişdir. Bu kəmiyyət qiymətləndirmələrinin struktur təhlilini apardıqda isə, akademik dairələr tərəfindən və milli statistika xidmətləri tərəfindən aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin fərqləndirilməsinin mümkünüyü ortaya çıxır. Bəzi istisnalar xaricində, əsasən dolayı və ya makro metodlara əsaslanan akademik dairələr tərəfindən aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinə hazırda dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində rast gəlmək mümkündür. Milli statistika xidmətləri tərəfindən həyata keçirilən kəmiyyət qiymətləndirmələri isə Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasının şərtlərinə və bu sahədə əsas metodoloji sənəd hesab olunan “Mavi Kitab”dakı metodologiyaya uyğun olaraq, hər il gizli iqtisadiyyatın həcminin birbaşa metodlarla hesablanması və rəsmi ÜDM göstəricisinə əlavə edilməsindən ibarətdir.
- ❖ Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodologiyasının inkişafı çərçivəsində çoxlu sayda metodlar irəli sürülsə də, təcrübə göstərir ki, bu metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri arasında ciddi miqyasda fərqlər vardır. Xüsusilə, birbaşa metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri daha aşağı, dolayı metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin nəticələri isə daha yüksək rəqəmlərlə ifadə olunur. Hesab edirik ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Milli Hesablar Sisteminin müvafiq metodologiyasına uyğun olaraq birbaşa metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələri daha etibarlı hesab edilməklə yanaşı, həmçinin də akademik dairələrdə geniş tətbiq edilən və gizli iqtisadiyyatın illər üzrə dinamik inkişafının

təhlili baxımından əlverişli olan dolayı metodlardan da istifadə edilməlidir. Həmçinin ən geniş yayılmış yanaşma olan “birbaşa metodlarla aparılan qiymətləndirmə nəticələrinin həmin ölkədə gizli iqtisadiyyatın minimum, dolayı metodlarla aparılan qiymətləndirmə nəticələrinin isə maksimum göstəricisi olması” prinsipindən çıxış edərək, milli statistika xidmətlərinin apardıqları kəmiyyət qiymətləndirmələri ölkədə gizli iqtisadiyyat həcmının minimum həddi kimi, dolayı metodlarla aparılan kəmiyyət qiymətləndirmələrinin ən etibarlı olanı isə maksimum həddi kimi qəbul edilməlidir.

- ❖ Nəhayət, tədqiqatlar göstərir ki, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsinin mövcud metodologiyası bəlli bir inkişaf səviyyəsinə çatsa da, tədqiqatçılar arasında ən geniş yayılmış yanaşmaya görə bu gün mövcud olan metodların heç biri gizli iqtisadiyyatın dəqiq kəmiyyət qiymətləndirməsinə imkan verilmir. Ancaq buna baxmayaraq, mövcud qiymətləndirmə metodları ilə gizli iqtisadiyyatın mütləq və nisbi həcmnin, artım sürətinin, dövlət gəlirləri üzərində yaratdığı itkilərin müəyyən edilməsi kimi suallara qismən də olsa cavab tapmaq mümkündür ki, bunlar da iqtisadi siyasət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Akalın G. (1996). Kayıt Dışı Ekonomi Sorunu ve Yasa Tasarısı (II) // Vergi Dünyası, Sayı 179, Temmuz, ss. 10 – 16.
2. Aktan C. C. (2006). Vergi Dışı Piyasa Ekonomisi / Vergileme Ekonomisi ve Vergileme Psikolojisi, Ed. Aktan C.C., Dileyici D., Vural İ. Y., Ankara: Seçkin, ss. 189-221.
3. Altuğ O. (1999). Kayıtdışı Ekonomi. İstanbul: Türkmen kitabevi.
4. Aydemir Ş. (1995). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi. İstanbul: Maliye Hesap Uzmanları Derneği.
5. Bajada Ch., Schneider F. (2005). An Introduction / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 1-11.
6. Bakkal U. (2007). Kayıt Dışı Ekonomi. İstanbul: Derin Yayınları.
7. Bhattacharyya D. K. (2005). On the Estimation and Updating of the Hidden Economy Estimates: The UK Experience / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 107-122.
8. Bloem A. M., Shrestha M. L. (2000). Comprehensive Measures of GDP and the Unrecorded Economy. IMF Working Paper /00/204, December, 36 p.
9. Breusch T. (2005a). The Canadian Underground Economy: An Examination of Giles and Tedds // Canadian Tax Journal / Revue Fiscale Canadienne, Vol.53, No. 2, pp. 367-391.
10. Breusch T. (2005b). Estimating the Underground Economy using MIMIC Models. Working Paper, <http://econwpa.wustl.edu/eps/em/papers/0507/0507003.pdf>, Canberra, Australia, July, 35 p.
11. Çetintaş H., Vergil, H. (2003). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonominin Tahmini // Doğuş Üniversitesi Dergisi, No. 4(1), s. 15-30.
12. Dell’Anno R. (2003). Estimating the Shadow Economy in Italy: a Structural Equation Approach. Denmark, Department of Economics, University of AARHUS, Working Paper No. 2003-07, May, 37 p.
13. Dell’Anno R., Solomon O. H. (2006). Shadow Economy And Unemployment Rate In U.S.A. Is There A Structural Relationship? An Empirical Analysis. Denmark, For the Annual Meeting of the European Public Choice Society, Finland, April 20-23, 24 p.

14. Dell'Anno R., Schneider F. (2006). Estimating the Underground Economy by Using MIMIC Models: A Response to T. Breusch's critique. Austria, Department of Economics Johannes Kepler University of Linz, Working Paper No. 0607, July, 21 p.
15. Dell'Anno R., Schneider F. (2007). A Complex Approach to Estimate Shadow Economy: The Structural Equation Modelling. 28 May, <http://www.econ.jku.at/Schneider>, 19 p.
16. DPT. (2001). Kayıtdışı Ekonomi Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: DPT:2603-ÖİK: 614.
17. Eilat Y., Zinnes C. (2000). The Evolution of the Shadow Economy in Transition Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. Harvard Institute for International Development, CAER II Discussion Paper No. 83, September, 70 p.
18. Erdağ N. (2007). Kayıt Dışı: Kara Para, Yolsuzluk. İstanbul: Cinius.
19. Feige E. L. (1979). How Big Is the Irregular Economy? // Challenge, November-December, No. 22, pp.5-13.
20. Feld L.P., Frey B. S. (2005). Illegal, Immoral, Fattening or What? : How Deterrence and Responsive Regulation Shape Tax Morale / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, pp. 15-37.
21. Fethi M.D., Fethi S., Katircioğlu S.T. (2006). Estimating the size of the Cypriot underground economy: A comparison with European experience // International Journal of Manpower, Vol. 27 No.6, pp. 515-534.
22. Fleming M.H., Roman J., Farrell G. (2000). The Shadow Economy // Journal of International Affairs, Spring, 53, No. 2, pp.387-409.
23. Frey B.S. (1994). (çev. A. Kibritçioğlu). Gölge Ekonomi ve İktisat Politikası // Ekonomik Yaklaşım Dergisi, Cilt: 5, No. 13, ss. 91-108.
24. Frey B.S., Pommerehne W.W. (2008). The Hidden economy: State and Prospects for Measurement / The Economics of the Hidden Economy, Volume I, Edward Elgar Publishing, pp. 5-28.
25. Gahagan T. (1997). Revenue Canada: A Sectoral Approach to Measuring the Underground Economy / The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact, The Fraser Institute, Vancouver, pp. 75-79.
26. Georgiou G.M. (2007). Measuring the size of the informal economy: a critical review. May, 46 p.
27. Giles D.E.A. (1998). Measuring the Hidden Economy: Implications for Econometric Modelling. University of Victoria Econometrics Working Paper EWP 9809, September, 16 p.
28. Hanousek J., Palda F. (2004). Mission Implausible III: Measuring the Informal Sector in a Transition Economy using Macro Methods, Working Paper No 683. William Davidson Institute, May.
29. Hanousek J., Palda F. (2006). Problems measuring the underground economy in transition // Economics of Transition, Vol. 14, No. 4, pp. 707-718.
30. İkiz A. S. (2000). Kayıtdışı Ekonomi ve Türkiye'de Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri. Basılmamış Doktora Tezi, T.C Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İzmir.
31. Kalça A. (1998). Kayıtdışı Ekonomiyi Tahmin Etmeye Yönelik Çalışmaların Analizi // İktisat Dergisi, Nisan, ss. 52 – 67.
32. Kırbas S. (1995). Kayıtdışı Ekonomi: Nedenleri, Boyutları ve Çözüm Yolları, TESAV Yayın No: 9.
33. Lacko M. (2000). Hidden Economy - An Unknown Quantity? Comparative Analysis of Hidden Economies in Transition Countries in 1989-1995. Economics of Transition, 8 (1), pp.117-149.
34. Latov Y. V., Kovalev S. N. (2006). Tenevaya Ekonomika. Moskva: Norma.
35. Lemieux P. (2007). The Underground Economy: Causes, Extent, Approaches. Montreal Economic Institute Research Paper, Canada, Montreal, November, 30 p.

36. McGee R., Feige E. L. (1989). Policy Illusion, Macroeconomic Instability, and the Unrecorded Economy / *The Underground Economies, Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge: Cambridge University Press.
37. Mirus R., Smith R.S. (1997). Canada's Underground Economy: Measurement and Implications / *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*, The Fraser Institute, Vancouver, pp. 3-11.
38. OECD. (2002). *Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook*. Paris: OECD Publication Service.
39. Orviská M., Čaplánová A., Medved J., Hudson J. (2006). A cross-section approach to measuring the shadow economy // *Journal Policy Modeling*, October, Vol. 28, No. 7, pp. 713-724.
40. Ögünç F., Yılmaz G. (2000). Estimating the Underground Economy in Turkey. The Central Bank of the Republic of Turkey, Research Department Discussion Paper, September.
41. Özsoylu A.F. (1996). *Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonomi*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
42. Qolovonov N.M., Perekislov V.E., Fadeev V.A. (2003). *Tenevaya Ekonomika i Leqalizaçiya Perestupnix Doxodov*. Moskva: Piter.
43. Sarılı M.A. (2002). Türkiye'de Kayıt Dışı Ekonominin Boyutları, Nedenleri, Etkileri ve Alınması Gereken Tedbirler // *Bankacılar Dergisi*, No. 41, ss.32-50.
44. Savaşan F. (2004). Türkiye'de Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Kaybı Tahminleri / "Türkiye'de Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları" konulu 19. Türkiye maliye Sempozyumu, Ankara: Yaklaşım Yayıncılık, ss. 51-74.
45. Schneider F., Enste D.H. (2002). *The Shadow Economy: An International Survey*. Cambridge: Cambridge University Press.
46. Schneider, F., Bajada, Ch. (2005). *An International Comparison of Underground Economic Activity / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy*, Aldershot: Ashgate, pp. 73-106.
47. Schneider F. (2007). *Shadow Economies and Corruption All Over the World: New Estimates for 145 Countries*. "Economics" The Open Access, Open Assessment E-Journal, www.economics-ejournal.org/economics/journalarticles, No. 2007-9, July 24, 47 p.
48. Schneider F., Buehn A., Montenegro C.E. (2010). *Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007*. World Bank Policy Research Working Paper No. 5356, July, 53 p.
49. Smith P.M. (1997). *Assessing the Size of the Underground economy: The Statistics Canada Perspective / The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*, The Fraser Institute, Vancouver, pp. 11-37.
50. Sugözü İ.H. (2008). *Kayıt Dışı Ekonomiyi Önlemede Vergi Politikaları (1980-2004)*. Basılmamış Doktora Tezi, T.C Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Teorisi Bilim Dalı, Konya.
51. Tedds L.M. (2005). *Shady Transactions: Three Essays on The Underground Economy*. The Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy, McMaster University, Hamilton, Ontario, 166 p.
52. Thomas J.J. (1990). *Measuring the Underground Economy: A Suitable Case for Interdisciplinary Treatment?* // *American Behavioral Scientist*, Vol. 33 No.5, May / June, pp. 621-637.
53. Thomas R. (2003). *The Unofficial Economy: There are lies, damn lies and GDP statistics* // *The Journal of The Economics and Business Education Association*, Autumn, Vol.7, No. 3, pp. 3-8
54. UNECE. (2008). *Non-observed Economy in National Accounts. Survey of Country Practices*. United Nations, Geneva, 340 p.
55. Yereli A.B., Karadeniz O. (2004). *Kayıt Dışı İstihdam*. Ankara: Odak.
56. Yılmaz G.A. (2006). *Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları*. İstanbul: İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler Odası.

Багирзаде Эльшан Расул оглу

Азербайджанский государственный экономический университет, диссертант
Баку. AZ1001. ул., Истиглалият, 6
e.bagirzade@aseu.az

**Количественная оценка теневой (неофициальной) экономики:
объективная необходимость и методологическая недостаточность**

Аннотация

Цель исследования: Анализ основных теоретических и практических вопросов оценки теневой экономики, обобщение для будущих исследований.

Методология исследования: Общие теоретические научные методы, методы статистического анализа и группирования.

Результаты исследования: Определена решающая роль в развитии теории теневой экономики исследований, связанная с её количественной оценкой, объективная необходимость количественной оценки с точки зрения эффективности экономической политики, важность оценивания экономической политики несмотря на недостаточность отдельно взятых существующих методов количественной оценки теневой экономики.

Ограничения исследования: Ограниченное количество научных исследований, предполагающих комплексный анализ количественной оценки теневой экономики.

Практическая значимость исследования: Выявлены возможности использования существующей методологии количественной оценки теневой экономики.

Оригинальность и научная новизна исследования: Проведен комплексный анализ теоретических и практических вопросов оценки теневой экономики.

Ключевые слова: теневая экономика, уклонение от налогов, система национальных счетов, макроэкономика, экономическая теория, статистика.

Bagirzadeh Elshan Rasul oglu

Ph.d-student in economics, Azerbaijan State Economic University
Baku. AZ1001. Istiglaliyat, 6
e.bagirzade@aseu.az

Estimating of Hidden (*Unofficial*) Economy: Objective Necessity and Methodological Insufficiency

Abstract

Purpose: To get necessary generalizes for future researches with analyzing basic theoretical and practical problems of estimating of hidden economy.

Methodology: General-theoretical scientific methods, methods of statistical analysis and grouping.

Findings: 1) The researches connected with estimating of hidden economy have decisive role in development of the theory of hidden economy, 2) Estimating of hidden economy is objective necessity from point of view effective economic policy, 3) Any existing methods of estimating of hidden economy are not complete, but estimatings of hidden economy are vital importance from point of view economic policy.

Research limitations: There are limited scientific researches connected with complex analysis of estimating of hidden economy.

Practical implications: To determine to usage opportunities from existing methodology of estimating of hidden economy.

Originality: Theoretical and practical problems of estimating of hidden economy are researched in complex form.

Key Words: *hidden economy, tax evasion, System of National Accounts, macro-economics, economics, estimating.*

JEL Classification Codes: A12, B0, B4, E0, E26, N01, C1